

Рушчак О. В.

викладач кафедри «Дизайн»

Закарпатський художній інститут

ШРИФТ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА В ГРАФІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ЗАКАРПАТТЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX– ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті аналізується різноманітна кількість шрифтів та інших складових типографічного набору у друкарнях Закарпаття. Зроблено огляд типографічного оформлення періодичних видань Ужгорода другої половини XIX– початку XX ст. Вказується на взаємозв'язки у співпраці місцевих друкарень із європейськими.

Ключові слова: Друкарні Ужгорода, графічне оздоблення, типографіка, шрифт, ініціали.

Аннотация. Рушчак О. В. Шрифт, как основная составляющая в графическом оформлении периодических изданий Закарпаття второй половины XIX– начала XX столетия. В статье анализируется разнообразие шрифтов и других составных типографического набора в издательствах Закарпаття. Сделано обзор типографического оформления периодических изданий Ужгорода второй половины XIX– начала XX ст. Наведены примеры взаимосвязи и сотрудничества местных типографий с европейскими.

Ключевые слова: Типографии Ужгорода, графическое оформление, типографика, шрифт, инициалы.

Annotation. Rushchak O. Font as the main constituent in graphic design periodicals of Transcarpathia in the second half of the nineteenth - and the beginning of twenty century. This article analyzes a variety of fonts and other elements in a set of printing at printing houses in Transcarpathia. An overview of printing house design Uzhhorod periodicals in the second half of the nineteenth and early twentieth century. It Indicates the relationship in cooperation local printers with European ones.

Keywords: Uzhgorod printing houses, graphic decoration, typography, font, initials.

Надійшла до редакції 28.10.2011

Постановка проблеми. Друга половина XIX та початок XX ст. на Західній Україні відзначається пануванням Австро-Угорської імперії. Закарпаття, яке було складовою частиною Угорського королівства, відзначалося культурною самобутністю. Звісно, що в тих політичних умовах традиційне мистецтво зазнавало глибоких та суперечливих змін. Політика Австро-Угорщини даного періоду була спрямована на зміни життя народу, для чого визначну роль відводилося освіті. Щоб забезпечити освітній процес необхідною матеріальною базою, зокрема книгами, доводилося друкувати їх за межами жупанату або за кордоном, оскільки власної друкарні на Закарпатті не було [1;2;4]. Одним із найбільших міст краю у другій половині XIX ст., а згодом і видавничим осередком, стає Ужгород. У цей час починають діяти декілька типографій, які зробили значний вплив на формування закарпатської книжкової графіки та ілюстрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відкриття першої друкарні в Ужгороді у середині XIX ст. пов'язують із діяльністю Якова Еллінгера (представника філії кошицької друкарні). Проте через невідомі нам причини та брак кирилических шрифтів її діяльність швидко припиняється [1;3;4]. Другою датою початку систематичної видавничої діяльності є 1863 рік [2,11], за іншими джерелами — 1861 [3,12;1,61], час, в який діяла ужгородська типографія, заснована Карлом Ієгером. Із цього часу можна говорити, про значну кількість видань, які друкувалися в типографіях, відкритих в Ужгороді та інших містах краю протягом другої половини XIX – на початку XX ст. У той час найбільш популярними були газети, календарі журнального типу, авторські монографії (написані переважно вчителями, представниками духовенства). Головними мовами видання були угорська, руська та російська. Руська мова видань, окрім російської граматики, використовувала значну кількість лексиконів місцевих говірок, церковно-слов'янської мови та, навіть, угорські слова. Багатонаціональність краю та політика уряду були визначальними для мови видань. Для угорськомовних видань використовували латинські шрифти, а для російськомовних (кирилиця) — шрифт «гражданка» (впроваджена ще Петром I у XVIII ст.), для руської й церковно-слов'янської мови видання використовували як старослов'янські букви, в основі рукописного півустава, так і «гражданський» шрифт. Кирилическим письмом, а саме «гражданкою», на Закарпатті почали друкувати тільки з 1863 року в друкарні К. Ієгера [4,189-190]. На відміну від латинського, шрифти якого були у багатьох друкарнях краю, що існували до та після Ієгерової в Ужгороді, Берегові, Мукачеві, Виноградіві (Севлюші) [3,13]. У перші роки своєї діяльності К. Ієгер використовував поряд із латинськими єврейський шрифт. Отже, типографії на Закарпатті були оснащені шрифтовими взірцями різного виду, що давало можливість друкувати різноманітну продукцію залежно від потреб читачів. На рекламних сторінках самих видань подавалися адреси редакцій, у яких приймалися замовлення для друку різного роду інформації та її подання — графічного оформлення.

Аналізуючи закарпатські часописи другої половини XIX – початку XX ст., а саме «Мѣсяцословъ», «Листокъ», «Додаток къ «Листку», «Наука», «Kelet», «Ung», можемо висловити думку, що видання краю цього часу відповідали загальним європейським вимогам. Інколи вони могли мати певні відмінності, наприклад, спрощену композицію складових графічних елементів набірної полоси. Видання, які виходили в Україні чи інших європейських країнах зазначеного періоду [1;2;3], помітно могли відрізнитись якістю матеріалів та друку. Проте, якщо мова йде про різновиди використаних шрифтів, закарпатські часописи не поступались виданням з інших міст, зокрема Львова, Києва, Кракова чи Буди́на (Будапешту) [6;7;8].

Мета роботи. Постає завдання зробити огляд шрифтового оформлення видань краю, зокрема м.Ужгорода, проаналізувати різновиди шрифтів та інших складових типографічного набору у друкарнях краю. А це дасть нам змогу цілісно представити графічне оформлення видань Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст. Адже шрифт, його графічна різноманітність, поряд із ілюстраціями та декоративними оздобленнями (вінєтками - заставками, кінцівками), є елементом цілісного комплексу графічного оформлення видання.

Виклад основного матеріалу. Вся текстова частина видань розділена на основні та доповнюючі тексти, що визначає роль шрифтів на сторінці: текстові або набірні, акцидентні чи декоративні — залежно від призначення шрифту (висвітлити інформацію, акцентувати увагу чи виділити, виокремити). Серед шрифтів, які найчастіше використовували, було декілька гарнітур та кеглів.

Основні тексти у полосі набору — це один чи два різновиди шрифтових гарнітур, що легко сприймаються при читанні. Вони використовувалися відповідно до мови видання — письмом латиницею (в основному шрифт нової антикви) чи кирилицею (шрифти «гражданка» і «старослов'янський» на основі рукописного півуставу). Набірні шрифти видання були переважно 10-12 кеглю і називалися відповідно «корпус» і «цицера». Дуже зрідка використовували 14 — «мітель». Розміщення основного тексту в календарях та монографіях було переважно в одну колонку з вирівнюванням по ширині. Два-три колонкове розміщення є характерним для газет або віршів у календарях.

Іншу групу шрифтів складають акцидентні — більшого або меншого кеглю, щоб виділити від основного, набірної шрифту, чи іншої гарнітури. Переважно це шрифт без засічок, якщо основний набірний текст надрукований шрифтом із засічками. До акцидентних відносяться як тексти набрані більшим кеглем (для заголовків, підзаголовків і титулів) основної гарнітури разом з групою декоративних шрифтів, так і доповнюючі тексти у підписах до ілюстрацій, підтекстівки. Такі тексти друкували переважно іншою гарнітурою або меншим кеглем, переважно 8 — «петит», інколи під змінним кутом (підписи до ілюстрацій), перпендикулярно до основного напрямку в полосі набору. «Петит» основної шрифтової гарнітури видання був популярним для епіграфів, віршів, підписів

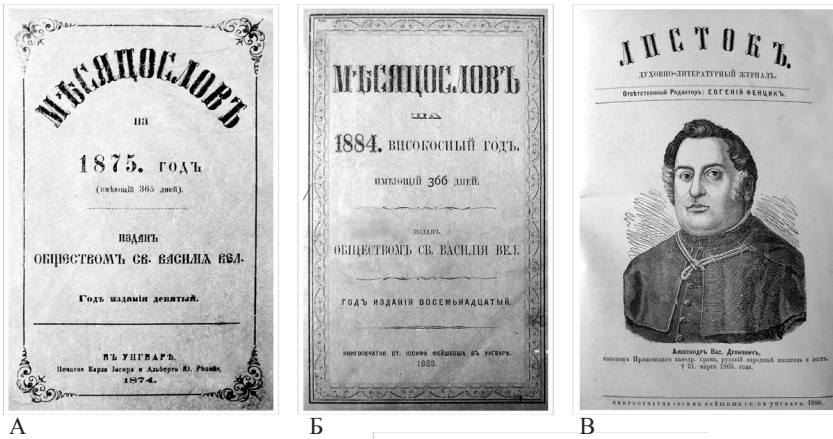
до статей. Найменшим у шрифтовому наборі є 6 кегль — «нонпарель», що використовувався досить рідко. Найбільшими ж за розмірами 36-60 кеглю були шрифти для написання назв видань та ініціалів (початкових букв, на першій полосі). Ними писали як основною гарнітурою (для виділення), так і повністю іншого накреслення, з додатковими декоративними елементами. Шрифти 16-32 кеглю використовували для назв статей, тематичних рубрик, заголовків.

Про таку шрифтову різноманітність йдеться також у списку оснащення Еллінгерової друкарні (1848 р.), складеному Шандором Чашею, помічником друкаря. Цей список було зроблено для О.Духновича з метою її викупу та доукомплектування кириличним письмом для потреб Мукачівської єпархії [3,14]. З опису знаємо, що тут знаходилося 20 ящиків із курсивами та антиквами — прямими латинськими шрифтами, дерев'яними і вилитими пластинками для букв, дерев'яні преси. Згадуються шрифти на 8 пунктів — петит, на 12 пунктів — цичесра, на 24 — подвійні цичесра, мітель — на 14, подвійний — на 28, терція — на 16, канон — на 36 або 40 пунктів. Найбільшою висотою літери у списку визначено 66 пунктів. Щодо найменшого — петиту, що вважається дрібним та незручним для читання, його було досить багато у друкарні Еллінгера, що свідчить про потребу друку дрібної продукції. З цього можемо припустити, що К.Ієгер у новій типографії в Ужгороді використав матеріальну базу, відновив старі залишки та знищені деталі Еллінгерової друкарні. Після доукомплектування кириличним письмом друкарня була досить добре оснащеною різними шрифтами (кеглями та гарнітурами).

Шрифти, що були найбільш популярні в закарпатських часописах, можемо розділити за конструкцією букв, в основі яких є: єгипетські та гротескові — брускові, прямого накреслення, із масивними засічками та без; а також антиква (із тонкими засічками; із змінними товщинами базової та вертикальної лінії). До антикви відносимо один з основних видів шрифту зазначеного періоду, яким друкувалася основна текстова частина більшості ужгородських видань — «гражданка». Водночас використовували й брускові шрифти, переважно для короткої інформації — підписи до ілюстрацій та тексту, епіграфи, вірші, назву типографії на титульному листі видання, тобто вони мали другорядне значення.

Ще однією окремою групою акцидентних шрифтів є декоративні, які мають визначальну роль у типографічному оформленні видань. Вони завжди привертають увагу, завдяки своїй новизні входять у моду та застарівають, а їх різноманітність на сторінках видання часто може свідчити про матеріальний стан друкарні. Це шрифти специфічного накреслення (із додатковими декоративними елементами поряд із базовими конструктивними чи в їх основі), об'ємно-просторові, шрифти вікторіанської доби та романтизму, що стали популярними у друкованій продукції Європи XIX століття. Багато таких шрифтових гарнітур зустрічаємо у назвах закарпатських видань, заголовках до розділів та як ініціали. Для обкладинки та титульного листа назву видання викладали рівно в один рядок або

Ил. 1. Шрифт «із вусиками» у назві часописів на титульних сторінках: а) «Мѣсяцословъ» (1875), печатня К. Іегера і А.Ю.Ріпайя; напис дугою; б) «Мѣсяцословъ» (1884), книгопечатня Й.Фейшевіша; напис рядковий; в) «Листокъ» (1889), книгопечатня Й.Фейшевіша.

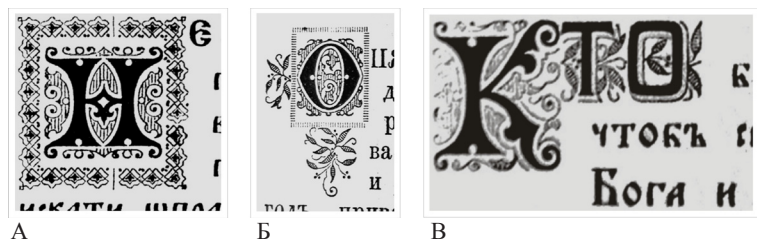
Ил. 2. Типографічне оформлення сторінок часописів від книгопечатні «Келеть» В.Іегера: а) «Листокъ» (1893), № 2, титульна сторінка; б) «Мѣсяцословъ» (1893), 58 ст.

Ил. 3. Ініціали «Листка»: а) 1890; б) 1893; в) 1892, 1894.

Ил. 4. Тити графічного оформлення ініціалів однієї гарнітури:

а) «Листокъ» (1892); б) «Листокъ» (1893); в) «Мѣсяцословъ» (1893), два види шрифтових гарнітур в оформленні ініціалів.

Ил. 5. Типографічні взірці різних країн II-ї половини XIX ст.

а) з ливарні Олександра Вальдова в Лейпцигу [8,176-180], б) типографії «Джеймса Конера і синів» з Нью-Йорку [8,232-237]; в) типографії «Франкліна» (Цинцинатті) [8,281].

дугою, всі інші тексти нижче розташовували рівно, переважно центральним вирівнюванням (*ил. 1*). Ініціальні букви розміщували в межах полоси набору (*ил. 2,3*). Але єдиної системи, модуля, розташування для таких букв не було. Оскільки шрифтів із часом з'явилася велика кількість, вони були різного розміру, навіть у межах однієї гарнітури.

Для ужгородських часописів характерною була (навіть у межах одного номера) різноманітність ініціалів та їх оформлення. Могли використовувати 2-3 різноманітні стилі графіки в декорі для однієї букви чи виду гарнітури. З цього можемо припустити, що за стилістичне оформлення текстової частини відповідав типограф, який друкував, чи набірник, який набирив «корінці», формуючи сторінки.

Проаналізувавши знайдені шрифтові взірці в ужгородських часописах другої половини XIX – початку XX ст., згідно акцидентності, можемо розділити їх на чотири групи.

Найбільшу групу серед них складають декоративні шрифти, розроблені на основі антикви або гротескових чи брускових, основні конструктивні елементи яких частково замінені на декоративні: подвоєність ліній (прямих і хвилястих), штрихи, ромбовидні розширення у вертикальній лінії; орнаментальні мотиви, що підкреслюють графему. Це група шрифтів, що була популярною у Європі та Америці з початку XIX ст. Такими шрифтами оформляли переважно тематичні рубрики, інколи назви статей, назви та підназви видання на титульних сторінках, а також відоме поодинокі їх використання в якості ініціалів (*ил. 2*). Поряд з ними зустрічаються заголовкові написи, оздоблені типографічними елементами — орнаментальними рамками та зображеннями — кінцівками з боків або навколо.

Інший тип шрифтового оформлення, що характерний для закарпатських часописів (переважно в ініціалах), є шрифт із декоративними засічками у вигляді ліній та елементів рослинного орнаменту, вписаного частково в графему літери або як фон навколо неї: стилізовані трилисники і натуралістичні рослинні мотиви, закручені або переплетені (дуб, виноград, в'юнок, лавр та ін. квіткові) (*ил. 3а*).

В окрему групу можемо виділити шрифти, де графему (форму) букви творить сам декор, обплітаючи її та доповнюючи як фон навколо — це шрифти з елементами «рококо» та «сецесії». Це група декоративних шрифтів, дуже популярних у Європі в останню третину XIX ст. В ужгородських виданнях такий вид графічного оформлення ініціалів з'являється з середини 1890-х років завдяки «Книгопечатні «Келеть»». Тут засічки і поперечні прямі лінії художники заміняють пластичними лініями з декоративними елементами, які дещо відозмінюють вигляд букви (*ил. 3в*).

Об'ємні, з просторовим подвоєнням, ініціали були характерними для періодичних видань середини 1890-х років «Листок», «Додаток къ «Листку», «Kelet», які виходили в друкарні Варфоломія Ієгера (*ил. 4в*). Шрифт даної групи служив для написання важливих назв, виділення перших ініціальних букв чи першого слова на початку тексту.

Перші поодинокі ініціали вжито в кінці 1880-х рр. для оформлення найважливіших статей номера випуску, а вже пізніше (із середини 1890-х рр.) ініціальні шрифти були майже у кожній публікації номера. 1893 рік привносить зміни в оформлення ініціалів, з'являються нові види, хоча використовують і попередні. Для нових ініціалів характерна геометрична чіткість і декоративна пластичність. Випуклість форм у поєднанні з декоративними закрученими вусиками, які є продовженням чіткої прямої лінії, у чому проявляються орієнтальні мотиви, та народного давньоруського мистецтва у поєднанні з новими тенденціями сецесії. Чіткі пластичні букви у поєднанні з лінійним площинним декором утворюють загальну прямокутну форму ініціалу (*ил. 4*). Цей тип ініціального оформлення є дуже популярним у Європі з кінця 1870-х рр. (*ил. 5 а*). Для нього, зокрема, були характерні певні відмінності у декорі або написі букви, яка мала збільшено заокруглені засічки, або застосування двоколірного друку для декору і самої букви [8,182].

Окремо можемо виділити характерне оформлення ініціалів стандартних шрифтів більшого кеглю за допомогою типографічних елементів — кінцівок, які викладали орнаментальними рамками навколо букви (*ил. 2,4б,5*). Такий принцип оформлення нерідко використовували і в оформленні заголовків до текстів, наприклад, у «Листку». Подібна схема оздоблення, як пропозиція, відображена на сторінках каталогів типографічних елементів та декору друкарень та словолитень Європи та Америки 1880-1890-х рр. [8.281,336].

Проаналізувавши попередньо знайдені і опрацьовані взірці шрифтового оформлення видань Закарпаття, зокрема м. Ужгорода, співставивши їх з європейськими, бачимо, що вони ідентичні. А це, у свою чергу, вказує на те, що ужгородські друкарні користувалися такими ж взірцями шрифтових гарнітур, що і центральні-європейські ливарні, які відливали корінці та виготовляли кліше, ймовірно продавали їх далі на схід. Це все стосується типографічних декоративних елементів та букв латинського письма. Кириличні взірці за схемою побудови і принципом декорування подібні до попередніх, що свідчить про можливість розробок кириличних букв за тією ж схемою. Зростання у I половині XIX ст. національної свідомості українського населення, потреба у забезпеченні шкіл та інших навчальних закладів друкованою продукцією, а також у щоденному інформуванні щодо подій краю та світу, сприяло розвитку друкарської справи у Центральній та Східній Європі, зокрема, серед слов'янських народів. Відомими є видавничі центри на Західній Україні середини XIX ст. - Львів, Острог, Перемишль та ін., тоді ж формувалася і Ужгород.

Відомими містами Європи середини XIX-початку XX ст., де знаходилися типографії та ливарні з виготовлення типографічних елементів - шрифтових «корінців» та декоративних оздоблювальних взірців, були Будапешт, Відень, Офенбах та Франкфурт-на-Майні, Берлін, Лейпциг, Париж. Можливими були і запозичення з Голландії та країн Північної Америки [7;8]. У процесі порівняльного аналізу, знайдені типографічні елементи, якими користувалися ужгород-

ські друкарні, знаходимо серед взірців у каталогах типографій багатьох європейських міст. Все необхідне для друкарської справи, зокрема інформація про виготовлення та продаж типографічних елементів, пропонували ливарні Бертольда з Берліна [8,338], Олександра Вальдова [8,176-180], Юлія Клінкгарда [8,312-317] та одна з найкращих фірм Карла Точніша з Лейпцига [8,104] (Німеччина); типографії Імре Кнера та Гійома в Будапешті (Угорщина) [6, 138]; ливарні з Неймегену [8,336] та Г.Хотсема з Гронінгену [8,326] (Нідерланди). Деякі взірці композиційних прийомів шрифтового і графічного оформлення, схожі на ужгородські, знаходимо і на сторінках каталогів друкарень на території Північної Америки: «Раун та Евері» з Бостона [8,157], типографія «Франкліна» (Цинцинатті) [8,281], «Фармер молодший і Ко» [8,218-229] та «Джеймс Конер і сини» [8,232-237] з Нью-Йорка, «Шнайдеонд та Лі-Компані» [8,238-241] з Чикаго та ін. З цього можемо припустити, що емігранти могли допомагати у розвитку видавничої діяльності краю, урізноманітнюючи типографічні та декоративні елементи друкарських наборів. Свідченням цьому можуть бути публікації в часописах краю: фото та дописи «руських» емігрантів з Америки (їх рух був активний у кінці XIX ст. та на початку XX ст.).

Висновки. З відкриттям постійно діючої типографії в Ужгороді 1861 року К. Ієгером починається систематичний видавничий процес на Закарпатті, оскільки до того часу всі місцеві доступні часописи і книги, друкували переважно у Львові, Перемишлі, Будині та Відні. Перша друкарня, як свідчать факти, не мала для роботи великої кількості шрифтів, це були переважно латинські та єврейські. Кириличне письмо для видань почали використовувати з 1863 р. Починаючи з кінця 1860 — 1870-х рр. прослідковується тенденція у збільшенні кількості шрифтових гарнітур. Найбільшого розквіту у видавничій діяльності з кінця 1880-х — у 1890-х рр. досягнула друкарня Варфоломія Ієгера. У виданнях цієї друкарні типографічні взірці є найрізноманітнішими. На сторінках закарпатських часописів: «М'сяцеслов», «Листок», «Додаток къ «Листку», «Kelet»- зустрічаємо повний комплекс композиційних прийомів. Найбільш виразними є: поєднання різноманітності шрифтових гарнітур та кеглів на обкладинках, титульних листах та всередині, на сторінках видань; застосування окремих ініціальних шрифтів та віньеткове декорування виділеної великої букви; використання заставки та кінцівки для оздоблення

титульних листів, рубрик та окремих частин основного тексту чи у рекламних повідомленнях. Все це дає змогу цілісно представити типографіку, поряд з ілюстраціями та декоративними оздобленнями (віньєтками - заставками, кінцівками), в комплексі графічного оформлення видань Закарпаття.

Подальший напрямок дослідження. Проаналізувавши знайдені взірці шрифтового оформлення видань Закарпаття, зокрема Ужгорода, можемо говорити про їх аналогічність із європейськими виданнями та каталогами типографічної продукції друкарень та словолитень кількох видавничих осередків у Західній Україні — Львові, Острозі, Перемишлі та ін., а також багатьох європейських міст, зокрема, Будапешта, Відня, Офенбаха та Франкфурта-на-Майні, Берліна, Лейпцига, Парижа, а також міст Голландії та з країн Північної Америки. Ця ідентичність може свідчити також про співпрацю ужгородських друкарень із європейськими. А тому детальніший аналіз інших складових елементів графічного оформлення, таких як віньєтки, заставки, ілюстрації, дасть можливість точніше визначити зв'язок у розвитку графічного мистецтва видавничої справи Закарпаття із зальноукраїнським та центрально-європейським мистецьким процесом другої половини XIX — початку XX ст.

Література:

1. Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий: Науково-популярне видання. — Львів: Світ, 2003. — 196с.; іл.
2. Мишанич О. Загальноукраїнський контекст літератури Закарпаття: Літературно-критичні студії. — Ужгород: МПП „Гражда”, 1996. — 98с.
3. Русин В. З історії друкарень Закарпаття другої половини XIX ст. //Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. — Вип.ІІІ. — Ужгород: Патент, 1998. — С.12-17.
4. Рушак О. Виникнення книговидавничої галузі на Закарпатті у 2-й пол. XIX ст. як відображення культурного відродження краю //Вісник ЛНАМ. Спецвипуск VIII: Ерделівські читання — Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2009— С.182-197.
5. Рушак О. Графічне оформлення видань закарпатських друкарень (друга половина XIX ст.). //Вісник ЛНАМ. Спецвипуск VI: Ерделівські читання — Ужгород: Гражда, 2008— С.62-73.
6. Szántó T. Pismo i styl.— Wrocław-Lódź: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1986. — 564s.
7. Drukarnia narodowa w Krakowie. 1895-935.—182 st.+CXXVIII sch.wzorów.
8. Type. A visual history of Typefaces and Graphic Styles. 1628-1900. Volume I /Ed.by Cees W.de Jong. — Taschen, 2009.—360 s.